

سیر تحولات تاریخی شهر در قلمرو و فرهنگ اسلامی با تاکید بر

ماهیت کالبدی شهر اسلامی ایرانی

ناهید سجادیان^۱، محمدحسن رستمی^۲، سید ا... مراد رام نژاد^۳

چکیده

خاورمیانه می‌تواند مدعی طولانی‌ترین تاریخ تکامل مستمر در شهر و شهرنشینی باشد. شهر اسلامی در این منطقه مفهومی برای معرفی شهرهایی متأثر از فرهنگ و آموزه‌های دینی و ارزش‌های اسلامی است. این شهر با اتکاء به شکل و الگوی فرهنگ اسلامی ویژگی‌هایی دارد که دارای وجوه اشتراک زیاد با یکدیگر و خصایص متمایزکننده نسبت به سایر شهرهای غیر اسلامی است. خصایص شهر اسلامی در سه قلمرو اقتصادی، کالبدی و اجتماعی دسته‌بندی می‌شوند که برخی از این خصایص دارای تبلور ظاهری نظیر بازار، ارگ و قلعه هستند. برخی دیگر نیز به شکل سازمان‌های اجتماعی نظیر اصناف، اتحاد محله‌ای، جدایی‌گزینی مذهبی و قومی ظاهر می‌شوند. ماهیت کالبدی شهر اسلامی بیانگر وجود اتحاد قوی مذهبی - قومی بین محلات و توجه به بومی - گرایی ساخت و برنامه‌ریزی در شهرهای اسلامی می‌باشد. همچنین این شهرها با داشتن فرهنگ قوی شهرسازی به دور از هجمه‌های فرهنگ‌های شهرسازی قرار گرفته‌اند. هدف این پژوهش بررسی تحولات تاریخی شهر در قلمرو تمدن اسلام از زمان ورود اسلام تا به امروز، با تاکید بر مفهوم کالبدی این شهرهاست. در این مقاله با مرور منابع مختلف و معتبر در زمینه شهر اسلامی، ویژگی‌های کالبدی مورد توجه محققان و تحلیل‌گران استخراج و مقایسه‌ای تطبیقی با شهرهای غربی انجام شده تا ویژگی‌های کالبدی شهرها بیشتر مشخص گردد. نتایج تحقیق نشانگر این است که شهرهای ایران از لحاظ کالبدی با ورود اسلام تغییرات زیادی نکردند و عمده تحولات کالبدی صورت گرفته در شهرهای کشور از سال‌های ۱۳۰۰ به بعد با ورود مدرنیته و تقلید از الگوهای غربی صورت گرفته است.

^۱ دانشیار گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید چمران اهواز

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید چمران اهواز

m.h.rostami99@gmail.com

^۳ دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید چمران اهواز

واژگان کلیدی: شهر اسلامی، شهر ایرانی، شهر غربی، فرهنگ، کالبد شهری

۱. مقدمه

پس از انقلاب کشاورزی، ایجاد شهرها دومین انقلاب بزرگ در زندگی اجتماعی انسان بود که بیشتر موجب دگرگونی در روابط متقابل انسان با محیط و انسان‌های دیگر شد. شهر مجموعه‌ی تجسم‌یافته و تبلور فضایی ایفای نقش‌های اساسی انسان در محیط جغرافیایی است که به تناسب امکانات، استعدادها، بضاعت فرهنگی و ذوق و سلیقه‌های فردی شکل گرفته و توسعه یافته است (رهنمایی، ۱۳۶۹، ۸۰). شکل‌گیری و تغییرات ظاهری بافت شهری و رشد و توسعه‌ی آن در تبعیت از مجموعه‌ی عوامل و سازوکارهای تصمیم‌گیری، سیاست شهری، رفاه اجتماعی و بهبود زندگی انسان صورت خواهد گرفت و شکل‌گیری جدیدی به دنبال عوامل فوق تحقق خواهد یافت (زنگنه چکنی، ۱۳۸۱، ۴). پیدایش زندگی شهری در مراکز متعددی صورت گرفته است، ولی مدنیت و شهرنشینی در ایران، قدیمی و پر سابقه است و در تمام فلات ایران توسعه و گسترش داشته است. در این میان پیدایش، توسعه‌ی و مکان‌گزینی شهرهای ایران به تبعیت از ویژگی‌های خاص زمانی و مکانی خود شکل گرفته و در فراز و نشیب تاریخ، دگرگونی‌ها و تغییراتی را بر خود دیده و امروزه به صورت میراثی از تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کشور به دست ما رسیده است (نظریان، ۱۳۷۴، ۱). روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی و اسلامی را در ایران می‌توان به سه دوره تقسیم کرد: دوره اول از آغاز اسکان آریایی‌ها تا ورود مسلمانان به ایران، دوره دوم از ابتدای ورود مسلمانان تا پایان قاجاریه و دوره سوم از ابتدای روی کار آمدن سلطنت پهلوی تاکنون (سلطان زده، ۱۳۶۲، ۷-۶). پس از ورود اعراب به ایران و تسلط آن‌ها بر اوضاع سیاسی کشور، بالطبع سیر شهرنشینی و شهرسازی نیز تغییراتی را پذیرا شد. گرچه اساس و شالوده‌ی سیمای زندگی شهری در دوره‌ی پس از ورود اسلام به ایران از زمان ساسانیان مایه گرفته است (دهاقانی، ۱۳۸۹، ۲۲۸). سیمای شهر عبارت است از تصویر و ترکیبی از شهر که توسط عوامل متعددی شکل گرفته است از جمله این عوامل می‌توان به خصوصیات کالبدی (فیزیکی) و قابل رویت شهر از قبیل اندازه، شکل، سبک، ارتفاع، حجم و سایر ویژگی‌های ظاهری فضاها، کالبدی به طور کلی همه عوامل، عناصر و فضاها، کالبدی

سومین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت

واکاوی مفاهیم و نظریه‌های رایج توسعه و تجارب ایران و جهان: به سوی نظریه اسلامی ایرانی پیشرفت

اردیبهشت و خرداد ۱۳۹۳

که قابل مشاهده هستند اشاره کرد (سلطان زاده، ۱۳۶۵: ۹۵). اولین مراکز تجمع جمعیتی که با ورود اعراب شکل گرفت، ایجاد اردوگاهایی برای اسکان سپاهیان و مهاجرین عرب در بیرون از شهرها و یا در نقاط خالی از سکنه بود (دهاقانی، ۱۳۸۹، ۱۳).

۱-۱- روش‌شناسی تحقیق

این تحقیق از نوع توصیفی - تحلیلی است که با استفاده از مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای تنظیم و تکمیل شده است.

۱-۲- هدف تحقیق

هدف این تحقیق بررسی سیر تحولات تاریخی شهر در قلمرو و فرهنگ اسلامی با تاکید بر ماهیت کالبدی شهر اسلامی - ایرانی (دوره ورود اسلام به ایران تا قبل از انقلاب اسلامی) می‌باشد.

۲- مبانی نظری

۲-۱- ادبیات شهر اسلامی - ایرانی

شهر اسلامی به شهرهایی اطلاق می‌شود که در سرزمین‌های دارای فرهنگ و اعتقادات نشأت گرفته از دین اسلام ایجاد شده یا رشد یافته‌اند. شهرنشینی و شهرهای اسلامی، دوره‌ای مشخص و محدود (چهارده قرن پیش تاکنون) را در برمی‌گیرد و با کمال شگفتی بر پهنه‌ای بسیار وسیع در سه گوشه جهان کم و بیش مهم و باستانی گسترش یافته است. این پهنه از اقیانوس اطلس تا دریای چین، از خلیج گینه تا آسیای مرکزی، از بالکان تا اندونزی و از شاخ افریقا تا خلیج بنگال گسترده شده است (کونثو، ۱۳۸۴، ۱۵-۱۴). این شهرها در ویژگی‌های کالبدی و اجتماعی متأثر از حاکمیت فرهنگ اسلامی یا حکومت‌های اسلامی اشتراک‌های زیادی دارند. از نظر محققان، تنها قرار گرفتن شهرهای مورد بررسی در حیطه فرمانروایی مسلمانان، برای اطلاق شهر اسلامی کافی نبوده و شناخت وجود تمایز بین شهر اسلامی و شهرهای قدیمی در سرزمین‌های اسلامی و سایر شهرهای خارج از قلمرو اسلامی نیز مورد توجه است. اهمیت دین اسلام و فرهنگ اسلامی در شکل‌گیری الگوی خاصی از

زندگی شهری در بخشی از جهان با تاریخ معماری، اجتماعی و سیاسی مشخص سبب شده که محققان با در نظر گرفتن ویژگی‌های عام شهر در تعیین شهرهای اسلامی، مبنایی را برای مطالعات خود فراهم سازند (پورا احمد و موسوی، ۱۳۸۹، ۳). مطالعات شهری که با هدف توضیح و توصیف وضعیت شهرها در جهان اسلام انجام می‌شود، در چارچوب مفهومی شهری اسلامی قرار می‌گیرند. بر اساس این مفهوم، اسلام دینی ذاتاً شهری پنداشته می‌شود که بازندگی شهری هماهنگ شده و مقرراتی برای تنظیم جوامع شهری ارائه می‌کند؛ بنابراین این نخستین عامل تعیین‌کننده شکل شهر در نظر گرفته می‌شود (همان). در مورد ماهیت و قابلیت تمایز شهر اسلامی نظریه‌های گوناگونی مطرح شده است. در یک دسته‌بندی کلی پنج نظریه یا موضع مشخص زیر قابل توجه است:

- ۱- نظریه‌هایی که شهر در قلمرو فرهنگ اسلامی را تقلیدی از شهرهای قدیمی رومی و یونانی می‌دانند.
- ۲- نظریه‌هایی که شهر در قلمرو فرهنگ اسلامی را صفت شرقی داده و آن را شهر شرقی نامیدند.
- ۳- نظریه‌هایی که شهر در قلمرو فرهنگ اسلامی را فاقد شرایط و ویژگی‌های یک شهر می‌دانند.
- ۴- نظریه‌هایی که شهر در قلمرو فرهنگ اسلامی را فاقد تداوم و استمرار تاریخی می‌دانند.
- ۵- نظریه‌هایی که شهر در قلمرو فرهنگ اسلامی را دارای ساختار سست و بی‌قاعده می‌دانند. (باقری، ۱۳۸۶، ۶۹-۶۸).

۲-۲. ماهیت کالبدی شهر اسلامی - ایرانی

زندگی و رفتارهای اجتماعی انسان‌ها تابع فرهنگی است که در آن زاده شده و پروریده اند. قطعاً این فرهنگ حاصل جغرافیاست، جغرافیای انسانی و طبیعی. این جغرافیا انسان ساخت‌ها را به صورت چشم اندازه‌های خاصی که نیازهای زمان را برطرف کند، جلوه گر می‌سازد. این جغرافیا در کشور ایران نمودهای ویژه‌ای را در ساخت و سازها از خود برجای گذاشته که نمود فرهنگ درون‌گرایی و رعایت حجاب در ساخت و سازها یکی از آنهاست. این فرهنگ در بافت قدیمی تمامی شهرهای ایران وجود دارد (منصوری، ۱۳۸۹، ۳۸).

معماری ایرانی دارای ویژگی‌های خاص و منحصر به فردی است که اقلیم، ملیت و دین را در هم آمیخته و دارای مشخصاتی همچون طراحی مناسب، محاسبات دقیق، فرم‌های صحیح پوششی، رعایت مسایل علمی، ایوان‌های بلند و تزئینات گوناگون و در عین سادگی، بر اصولی همچون، خودکفایی، پرهیز از بیهودگی و درون‌گرایی و حجاب استوار است (همان، ۳۹). برخی گمان کرده‌اند که آیین پاک اسلام با گریز و پرهیزی که به همراه داشته مردم مسلمان ایران را درون‌گرا کرده است، اما کاخ‌های تخت جمشید و کوشک‌های زمان ساسانیان گواهی می‌دهند که ایرانی همیشه درون‌گرا بوده است و می‌خواسته که چون شب، در خانه، با خانگیان خود، دور از نگاه بیگانه، آرام بیاساید (پیرنیا، ۱۳۸۷، ۳۱۶). با وارد شدن اسلام به ایران در زمان ساسانیان و آمیختن باهنرهای شهرسازی و معماری این دوره و دوره‌های قبل سبک‌های کالبدی معماری جدیدی در تاریخ شهرسازی ایران به وجود آورد از این جمله از این سبک‌ها می‌توان به سبک پارتی، پارسی، خراسانی، رازی، آذری و اصفهانی اشاره کرد؛ که سبک‌های خراسانی، رازی، آذری و اصفهانی مربوط به دوران اسلامی می‌باشد (صفران، ۱۳۸۹، ۱۱). با توجه به اینکه شناخت هر پدیده به درجه‌ی شناخت و آگاهی ما از فرایند تاریخی آن بستگی دارد، ضرورت بررسی پیشینه تاریخی پدیده شهرنشینی از اهمیت خاصی برخوردار است. ایران سرزمینی است با تاریخی کهن که دوره‌های فراز و نشیب زیادی را گذرانده است. در هر یک از دوره‌های تاریخی عوامل جغرافیایی، اجتماعی، سیاسی و شیوه‌های گوناگونی در مکان‌یابی و شکل‌گیری بافت فیزیکی و سیمای شهرها و ساختار فرهنگی، اجتماعی آن‌ها تأثیر نهاده است (رضوانی، ۱۳۸۹، ۳۸-۳۹). تسلط اعراب بر ایران در سال ۶۶۴ م میسر شد و کشاکش بین دین اسلام و دین‌های زرتشتی، مزدکی، عیسوی، یهودی، بودائی و مانوی تا ۴ قرن به طول انجامید و مسلمانان که جهان‌بینی جدیدی مبتنی بر شعار برابری و برادری ارائه می‌دادند، توانستند با از میان بردن دولت ساسانی قدرت خود را استحکام بخشند (همان، ۵۵). همچنین در بررسی خصایص شهرهای اسلامی این شهرها در سه قلمرو اقتصادی، کالبدی و اجتماعی دسته‌بندی می‌شوند که برخی از این خصایص دارای تبلور ظاهری نظیر مسجد، بازار و ارگ و قلعه هستند. برخی دیگر نیز به شکل سازمان‌های اجتماعی نظیر اصناف، اتحادی محلی ای، جدای‌گزینی مذهبی و قومی ظاهر می‌شود. نخستین مکانی که در شهرهای اسلامی ساخته می‌شد مسجد بود که خداوند در قرآن نیز می‌فرماید: "ولو لا دفع الله الناس

بعضی‌ها بعضی لهدت صوامع و بیع و صلوات و مساجد یذکر فیہ اسم الله کثیرا " (حج، آیه ۴۰). که این نشان اهمیت مسجد در شهرهای اسلامی می باشد. اولین مسجد ساخته شده در صدر اسلام ترکیب ساده‌ای داشت و مسجد پیغمبر (ص) در مدینه به سبک خانه‌هایی که از خشت و گل ساخته می‌شد بنا گردید، در زمان خلافت عثمان بتون‌های مسجد را از سنگ ساختند و آن‌ها را با چوب ساج پوشاندند (همان، ۵۶). مسجد جامع به عنوان مقر حکومت، پیونددهنده‌ی مذهب با حکومت بوده است؛ مسجد در شهر اسلامی به عنوان مهم‌ترین بنای عمومی تلقی شده و در تفکرات مربوط به شهرسازی اسلامی نقش عامل زیربنایی را ایفا می‌کند در زمان هجوم اعراب و فتح نواحی و شهرهای مختلف، مساجدی توسط آن‌ها در شهرها ساخته می‌شد که نشانه مسلمان شدن رسمی اهالی شهرهای ایران بود. قبول مسجد به عنوان فضایی مهم در شهر به هنگامی است که قبول دین اسلام توسط مردم به صورت قلبی و ارادی صورت گرفت و به عنوان محل انجام امور مذهبی و در کنار آن فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی انتخاب شد از این روست که این بنا در همه جا، جای گرفت (پیرنیا، ۱۳۶۶، ۴۴). از دیگر عناصر کالبد مهم شهرهای اسلامی - ایرانی می‌توان به بازار اشاره کرد؛ بازارها که از مهم‌ترین اجزای شهرهای تولیدی - بازرگانی بوده‌اند نقش بسزایی را در رشد و توسعه شهرها به عهده داشته‌اند. هسته اولیه اغلب بازارها در نزدیکی یکی از پر رفت و آمدترین دروازه‌های شهر تشکیل می‌شد. بازارها در توسعه و گسترش شهر ایرانی - اسلامی نقش مهمی را به عهده داشته‌اند؛ به نحوی که در شهرهای تازه‌ای که ساخته می‌شد، بازار در ارتباط فضایی با مسجد جامع و مقر حکومتی بنا می‌شد. از خصوصیات مهم بازار می‌توان به نقش اجتماعی، مذهبی و سیاسی بازار و بازاریان اشاره کرد (رحیمه و همکاران، ۱۳۵۹، ۹۳). معماری و کالبد بازار بعد از ورود اسلام به ایران به ویژه از قرون ۳ و ۴ هجری ق به بعد به دلیل رونق اقتصادی شهرهای ایرانی - اسلامی دارای معماری باشکوه و کم نظیری شد. به طوری که علاوه بر ایفای نقش تجاری، به عنوان گردشگاه و فضاهای تفریحی نیز مورد استفاده قرار می‌گرفتند. به عبارتی بازار بنیادی اقتصادی، میراث فرهنگی، نهادی اجتماعی و فضایی است که در معماری آن انعکاس شرایط جغرافیایی و مقتضیات اقلیمی ایران کاملاً رعایت شده است، ویژگی مهم بازار درش هرهای اسلامی - ایرانی پیچیدگی نقش آن و ادغام وظایف گوناگون در یک فضای معماری واحد است (دهقانی، ۱۳۸۹، ۲۹۸).

رشد و کالبد شهر تا دوره حمله مغول از رشد و شکوفایی خاصی برخوردار بود؛ اما یورش مغول در قرن هفتم هجری قمری شهرنشینی را از رونق انداخت. از عوامل موثر در رکود شهرها و آهستگی رشد آن‌ها پس از این یورش یکی زوال کشاورزی بود و دیگری مالیات‌های سنگین بر کسبه و پیشه‌وران شهری بود (اشرف، ۱۳۵۷، ۵۰). این وضع تا اواخر قرن نهم هجری قمری ادامه پیدا کرد تا اینکه در زمان حکومت صفویه به شهرها توجه خاصی شد و رونق شهرنشینی و شکوفایی کالبدی به اوج خود رسید (دهاقانی، ۱۳۸۹، ۱۶). در زمان حکومت صفویه و به ویژه در زمان سلطنت شاه‌عباس اول، شهرنشینی رشد و گسترش سریعی پیدا کرد. عامل اصلی رشد و شکوفایی شهر در این دوره رونق اقتصادی، تولیدات کشاورزی و مبادلات داخلی و خارجی بود. شروع حکومت قاجاریه سرآغاز وابستگی اقتصادی ایران به کشورهای بیگانه بود به دنبال این اوضاع، شهرنشینی نیز سرنوشتی بهتر از تجارت و اقتصاد کشور نداشت فقط دو شهر تهران و تبریز مورد توجه قرار گرفتند. در این زمان می‌توان شاهد انجام اقدامات شهرسازی قابل توجهی به ویژه در زمان فتح علی شاه و ناصرالدین شاه بود. باروی کار آمدن رضاخان، شهرنشینی در ایران وارد مرحله جدیدی گردید. بدین ترتیب اقدامات عمرانی بسیاری در شهرها به تبعیت از الگوهای شهرنشینی و شهرسازی غربی و به دنبال نفوذ اتومبیل به داخل شهرها و افزایش روزافزون آن صورت گرفت (همان، ۱۳۸۹، ۲۷). توسعه فضایی در زمان رضاشاه چندان معنی‌دار نبود و گسترش فضایی به صورت پذیرفته، دگرگونی در ساختار فیزیکی شهرهای ایران در دوره رضاخان به صورت محتوایی انجام گرفت. تحولات اجتماعی، اقتصادی، صنعتی دوره رضاخان در زمان پهلوی دوم در تغییر و توسعه فیزیکی شهر نمود پیدا کرد، در این دوره که شهرها بیشتر میراث کالبدی شهرهای اسلامی - ایرانی به خصوص دوره صفویه را حفظ کرده بودند به اجرای طرح شهرسازی بولدیزر کالبد شهرهای ایران دچار تغییرات بنیادی زیادی شد. به طور کلی شهرهای ایران در این دوره شاهد تغییرات و دگرگونی‌های بسیاری بودند؛ زیرا علاوه بر آنکه بخش عمده سرمایه‌گذاری‌ها در آن انجام می‌شد، احداث خیابان‌های متعدد ساخت و سیمای آن‌ها را به طور کلی دگرگون کرد. تعداد زیادی ساختمان اداری، آموزشی، عمومی در امتداد خیابان‌های تازه، احداث و بنا گردید و به این ترتیب روندی که منجر به انزوای بافت قدیم و فرسودگی هرچه بیشتر آن‌ها می‌گردید آغاز شد (نظریان، ۱۳۸۹، ۶۶).

۳- مقایسه کالبد شهر اسلامی - ایرانی با شهر غرب

در آخر بحث نیم‌نگاهی هم به ویژگی‌های کالبدی شهرهای غربی داریم تا ماهیت و ویژگی شهرهای اسلامی - ایرانی بیشتر نمایان گردد. بررسی ماهیت اجتماعی شهر اسلامی در منابع مختلف همواره از تردیدهای ابراز شده از سوی برخی اندیشمندان و محققان نسبت به خصایص اجتماعی شهرهای اسلامی در مقایسه با شهرهای قرون وسطی توسط ماکس وبر تاثیر پذیرفته است. ماکس وبر در صریح‌ترین تعریف از اجتماع شهری، آن را واجد پنج خصیصه و نشانه شامل برج و بارو، بازار، دادگاه مستقل و برخوردار از حداقل قوانین مستقل داخلی، اشکال مختلف انجمن‌های متکی بر انتخاب آزاد افراد، استقلال نسبی و قدرت اداره امور به وسیله کارگزارانی عمدتاً در خصایص اجتماعی جامعه شهری ساکن در شهرهای اسلامی و غربی است. بررسی‌های انجام شده در زمینه وضعیت اجتماعی شهرهای اسلامی نیز گویای تفاوت ماهوی شهر اسلامی و غربی در زمینه وضعیت اجتماع شهری است. در سایر موارد نظیر وجود بازار و استحکامات نظامی تفاوت چندانی بین شهر اسلامی و شهر غربی وجود ندارد. گرچه تفاوت‌های فرهنگی و اعتقادی بین جامعه شهری اروپای قرون وسطی و سرزمین‌های اسلامی نقش تعیین‌کننده در پیدایش حیات شهری و کیفیت آن دارد و می‌توان توجیه‌کننده اشکال متفاوت اجتماع شهری در دو حوزه تمدن یاد شده باشد. ولی بررسی علل شکل‌گیری اجتماع شهر اسلامی نشانگر الزام‌ها و محدودیت‌های مهمی باشد که مانع از شکل‌گیری جامعه شهری مستقل خود فرمان واجد حقایق و حقوق شهروندی همانند آنچه در غرب بوده شده است (پوراحمد و همکاران، ۱۳۸۹، ۲). در شناخت کالبد شهرهای یونانی، آتن بزرگ‌ترین شهر یونان باستان بود این شهر با محدودیت‌های جمعیتی روبه رو بوده زیرا زمین‌های کشاورزی کمتری داشت. شهر آتن دارای یک اگورا بود که بازار و میدان مسابقه بازی در آن قرار داشت در آن زمان اگورا در ساخت موروفولوژیک شهر از عوامل اصلی به شمار می‌رفته اما اکروپولیس فقط نقش مذهبی داشت. روم نیز از بزرگ‌ترین شهرهای رومی بود این شهر بزرگ‌ترین شهر دنیا تا قبل از انقلاب صنعتی بوده، رم در زمان شکوفایی خود (قرن ۱۷) دارای یک میلیون نفر جمعیت، ۲۸ کتابخانه، ۱۷۹۰ قصر، ۵۰۰ فواره، ۳ تئاتر، ۱۱ گرمابه عمومی، ۳۷ دروازه، ۲۹۰ انبار، ۴ مدرسه گلابیاتورها و ۲ سیرک بود. در مورد عظمت و اهمیت شهرهای یونان و روم باستان، استرابو، جغرافیا دان معروف (۶۳ ق.م. ۲۴ ب.م.) چنین می‌گوید: در ساخت شهرها

یونانیان زیبایی را بر گزیرند و رومی‌ها خیابان‌ها را سنگ‌فرش کردند، آب شهرها را تأمین نمودند و شبکه فاضلاب ساختند، امتیاز بزرگ شهرهای رومی وجود تراما (گرمابه‌های عمومی) است که شهرهای یونانی فاقد آن بودند. در قرن یازدهم میلادی، شهرها به آرامی توسعه یافتند. موروفولوژی شهرهای قرون وسطی، بیشتر تحت تأثیر عوامل تجاری بود. غیر از اروپا در قرون وسطی دو عامل: جنگ‌های صلیبی و رشد جمعیت در توسعه شهرها بیشتر موثر بودند. شهرهای قرون وسطی را دیوارهای ضخیم، برج‌های دیده بانی و خندق‌هایی احاطه می‌کرد که برای دفاع نظامی ضروری می‌بود. کارکرد شهر در آغاز بیشتر مذهبی اداری و نظامی بود و بعدها کارکرد تجاری نیز به آن افزوده شد [موروفولوژی شهرهای دوره رنسانس از سه عامل: معماران، نظریه‌پردازان شهری و مهندسان نظامی بیشتر متأثر شد. در سال ۱۵۱۸ توماس مور با کتاب یوتوپیا توانست جهان‌بینی تازه‌ای در چشم‌انداز شهری مطرح سازد، شهر یوتوپیا - آرمان‌شهر یک جزیره هلالی شکل و یک تصور از شهر روایی بود. در یوتوپیا بر سازمان جامعه انسانی بیش از موروفولوژی شهری تأکید می‌کند. در یوتوپیا عاملی که بر همه چیز همه کس حکم‌فرمایی می‌کند محبت و دوستی است. به طور کلی ویژگی عمده شهرهای اروپایی در دوره ماقبل صنعتی نیروی اقتصاد آن‌ها نبوده؛ بدین‌سان که یادگار فرهنگی و اجتماعی شهرهای قدیمی که امروزه به‌جامانده‌اند را کلیسا، قصرها، میدان‌های یادبود و دیگر نهادهای غیراقتصادی تشکیل می‌دهند. شهرهای تجاری عصر رنسانس برای پیدایش شهرهای صنعتی که با انقلاب صنعتی یکپارچگی داشت زمینه‌های مساعدی فراهم آورد. در قرن ۱۸ و ۱۹ فعالیت‌های اقتصادی باعث تراکم شدید سرمایه‌ها، همچنین تراکم جمعیت در شهرها شد. در دوره انقلاب صنعتی شهرهای انگلستان به سرعت توسعه می‌یافتند اما هنوز هم خدمات شهری، بهداشت و درمان، آب مشروب و دیگر خدمات عمومی به همان شکل باقی مانده بود. آلودگی‌ها و خانه‌های آلوده و غیربهداشتی به صورت جایگاه انواع بیماری‌ها، تولید انبوهی را در خود جای می‌داد. برای توده از مردم ۷۰ سال اول قرن نوزدهم، مفهوم آزادی‌رهایی از محیط‌های کثیف و بیماری‌زا بود روزبه‌روز سقوط ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی و خانوادگی بیشتر می‌شد. کارخانه‌ها و ایستگاه‌های راه‌آهن، در بخش مرکزی شهرها قرار گرفته بودند. پیرامون مناطق صنعتی، تجاری شهر را مناطق فقیرنشین کارگری با واحدهای مسکونی آلوده و غیربهداشتی احاطه کرده است. به تدریج شهرها دو قطبی می‌شد. ثروتمندان و کارخانه‌داران در نقاط زیبای

شهر به دور از هرگونه آلودگی زندگی می‌کردند. از همان اوایل انقلاب صنعتی، غنی و فقیر از هم فاصله بیشتری گرفتند و هر کدام در محله‌های ویژه‌ای ساکن شدند. این شاید مهم‌ترین ویژگی مورفولوژی و کالبدی شهرهای صنعتی در اروپا باشد. (شکوئی، ۱۳۸۹، ۱۷۱).

۴- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در زمان قبل از اسلام شهرهای ایران خود دارای کالبد و سیمای برنامه‌ریزی شده‌ای بودند و از سبک‌های مخصوص به خود استفاده می‌کردند. ساخت‌وساز مسلمانان در محیط‌های جغرافیایی و به خصوص محیط‌های شهری همواره متأثر از آموزه‌های دینی آنان است. هنر معماری در جهان اسلام دارای چهار شیوه بوده که عبارت‌اند از شیوه مصری، شامی، مغربی و ایرانی. شیوه ایرانی از همه ارزشمندتر و گسترده‌تر بوده که در برگیرنده کشورهای عراق، ایران، افغانستان، ازبکستان، هند، اندونزی و ... بوده است و همه سرزمین‌هایی که ایرانیان در گشودن آن‌ها سهیم بوده‌اند (منصوری، ۱۳۸۹، ۴۱). گرچه میزان تأثیرپذیری کالبد شهرهای اسلامی از آموزه‌های دین اسلام در همه‌ی شهرها یکسان نیست، ولی به طور کلی مشابهت‌های زیادی در کالبد شهرهای اسلامی با اقلیم‌ها و فرهنگ‌ها و ملیت‌های گوناگون وجود دارد. با ورود اسلام به ایران سبک‌های شهرسازی ایران هم دچار تغییر سایه به تبع آن ساختار کالبدی و سیمای شهری نیز دگرگون شد. مساجد مهم‌ترین تغییر در ساختار کالبدی شهرها را به وجود آوردند در بعضی از مناطق علاوه بر نقش مذهبی، نقش اجتماعی و سیاسی نیز بازی می‌کردند. همچنین شعار اسلام مبنی بر برابری و برادری باعث شد که طبقات کاستی قومی، نژادی و مذهبی کم رنگ شود و محلات شهری به دور از جدای گزینی اجتماعی در کنار یکدیگر قرار بگیرند. یکی از ویژگی‌های مهم شهرهای اسلامی رابطه مستقیم بین اقتصاد و رشد و توسعه شهری است. در طول تاریخ هرگاه شهرهای اسلامی از اقتصاد به سامان و بازار مناسبی برخوردار بودند، کالبد شهرها از رشد قابل توجهی برخوردار بوده، شاید می‌توان گفت بازار تأثیرگذارترین عامل رشد کالبد، ساختار و توسعه فیزیکی شهرهای اسلامی بوده است. تأثیر عامل بازار در رشد شهرها نیز به وضوح در شهرهای ایرانی - اسلامی قابل مشاهده است.

در آخر می‌توان به بررسی تفاوت کالبدی شهرهای ایرانی - اسلامی و غربی اشاره کرد. شهرهای غربی به صورت خودگردان ورود کفا اداره می‌شدن در حالی که شهرهای ایرانی - اسلامی به صورت وابسته و به صورت کهکشانی با شهرها و حوزه‌های نفوذ خود ارتباط داشتند. سبک رشد و توسعه شهرهای غربی و اسلامی تا دوره رنسانس تفاوت چندانی باهم نداشتند اما از رنسانس به بعد، رشد صنعت در شهرها از حالت طبیعی خود خارج شده و تا ۷۰ سال شهرها از حالت شلوغی و کثیفی صنعت بهره می‌برده‌اند، اما بعد گذشت مدتی با یکپارچه شدن صنعت و برنامه‌ریزی شهری توسعه کالبدی و فیزیکی شهرها به حالت ایجاد رفاه و محیطی آرام برای ساکنان خود درآمده‌اند. متأسفانه از سال ۱۳۰۰ شمسی با تغییر نظام سیاسی و اقتصادی کشور توسعه کالبدی شهرهای ایران با وارد کردن طرح‌های شهری بدون تطبیق دادن این طرح‌ها از نظر فرهنگی، اقلیمی و اجتماعی به صورت لجام‌گسیخته و بدون برنامه‌ریزی بر و توسعه و رشد فیزیکی شهرهای ایران در زمان پهلوی اثر گذاشته است.

منابع

- ۱- باقری، اشرف السادات. (۱۳۸۶). نظریه‌هایی درباره شهرهای قلمرو فرهنگ اسلامی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ۲- پوراحمد، احمد؛ موسوی، سیروس. (۱۳۸۹). فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات شهرهای ایرانی اسلامی. شماره دوم.
- ۳- پوراحمد، احمد؛ موسوی، سیروس. (۱۳۸۹). ماهیت اجتماعی شهر اسلامی. فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات شهر ایرانی اسلامی. شماره دوم.
- ۴- رضوانی، علی‌اصغر. (۱۳۸۹). روابط متقابل شهر و روستا (با تاکید بر ایران). چاپ نهم. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- ۵- رهنمایی، محمدتقی. (۱۳۶۹). مجموعه مباحث و روش‌های شهرسازی (جغرافیا). تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- ۶- زنگنه چکنی، یعقوب. (۱۳۸۱). عوامل تأثیرگذار بر توسعه فیزیکی و ساخت اجتماعی - فضایی شهر سبزوار. رساله دکتری. دانشگاه تربیت مدرس.
- ۷- سلطان زاده، حسین. (۱۳۶۲). روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران. تهران: انتشارات آگاه.

سومین کنفرانس اکلوی اسلامی ایرانی پیشرفت

واکاوی مفاهیم و نظریه‌های رایج توسعه و تجارب ایران و جهان: به سوی نظریه اسلامی ایرانی پیشرفت

ارده‌بشت و خرداو ۱۳۹۳

- ۸- شکوئی، حسین. (۱۳۸۹). دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری. تهران: انتشارات سمت.
- ۹- صفاران، الیاس. (۱۳۸۹). بررسی هنرهای اسلامی در دوران معاصر. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- ۱۰- کوننو، پائولو. (۱۳۸۴). تاریخ شهرسازی جهان اسلام. ترجمه: سعید تیز قلم زنوزی. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی- سازمان عمران و بهسازی شهری.
- ۱۱- مشهدیزاده دهاقانی، ناصر. (۱۳۸۹). تحلیلی از ویژگی‌های برنامه‌ریزی شهری در ایران. چاپ نهم: انتشارات دانشگاه علم و صنعت.
- ۱۲- منصوری، علی. (۱۳۸۹). حجاب و پوشیدگی در شهرسازی ایرانی- اسلامی (نمونه پژوهش میدانی: بافت قدیم شهر شیراز). مجله مسکن و محیط روستا.
- ۱۳- منصوری، علی. (۱۳۸۹). حجاب و پوشیدگی در شهرسازی ایرانی- اسلامی (نمونه پژوهش میدانی: بافت قدیم شهر شیراز): مجله مسکن و محیط روستا.
- ۱۴- نظریان، علی اصغر. (۱۳۷۴). جغرافیای شهری ایران. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- ۱۵- اشرف، احمد. (۱۳۵۹). شهرنشینی در ایران از دیدگاه جامعه‌شناسی تاریخی. گروه شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران. جزوه درسی ۵۸-۱۳۵۷.
- ۱۶- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۶۶). مساجد در معماری ایران- اسلامی. جهاد دانشگاهی دانشگاه تهران.
- ۱۷- رحیمه، فرهنگیس و دیگران. (۱۳۵۹). طرح بهسازی محلات فرسوده تهران: نشریه سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران ص ۳-۱۰۳.